

МІФ БЕРДИЧЕВА В ПОЛЬСЬКОМОВНІЙ МЕМУАРИСТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

На основі аналізу польськомовної мемуаристичної літератури Правобережжя доби романтизму в статті розглядаються етапи формування та семантична наповненість одного з потужніших урбаністичних міфів правобережної України – місто Бердичів.

Ключові слова: аксіологічне уявлення, бароко, стиль, легенди, міфи.

Yershov V. The Myth of Berdychiv in Polish memorialist literature of Pravoberezhya. On the basis of the analysis of the Polish memorialist literature of Ukraine of the Romantic period the article deals with the stages of formation and semantic filling of one of the most powerful urban myths of Pravoberezhna Ukraine – the town of Berdychiv.

Key words: axiological imagination, baroque, style, legends, myth.

Проблеми урбаністичної міфології набули акцентованого звучання не тільки в культурологічній аксіології країнознавства, але й літературознавчих дослідженнях. Середовіях легендами міст – Києва, Кременця, Одеси, Почаєва чи Умані, міф Бердичева (тепер районний центр Житомирської області) вже протягом майже двох століть по праву займає провідне місце не тільки у вітчизняній культурі, але й давно став фактом і значущим фактором культури Ізраїлю, Польщі та Росії.

У XIX ст. в силу ряду соціально-історичних причин Бердичів об'єктивно опинився в центрі як адміністративно-господарського, так і духовно-культурного життя Правобережжя. Цьому процесу сприяло зручне географічне положення на перехресті головних адміністративних, військових і торгівельних шляхів між сходом та заходом, північчю і півднем. Незабаром Бердичів стає центром торгових відносин загалом і, як наслідок, духовного життя України зокрема.

Славнозвісні літні бердичівські ярмарки – Онуфріївська (з 12 червня ст. ст.) та Успенська (з 15 серпня ст. ст.), кожна з яких тривала не менше шести тижнів – були своєрідним світським раутом громадян усіх станів незалежно від їх соціального та матеріального положення, щорічним підсумком економічної діяльності. Бердичів був місцем, де укладалися договори й шлюби, зав'язувалися знайомства й ділові контакти, можна було дізнатись останні новини та „екстремально” провести час. Це було місце напруженої роботи й легковажних розваг, нарешті, осередок, де формувалася суспільна думка та аксіологічні уявлення. Не було в Україні першої половини XIX ст. більш загальноприйнятого, значимого та важливішого заходу, ніж Бердичівські літні ярмарки.

За даними загальноросійського перепису 1897 р. Бердичів посідав шосте місце в Україні за чисельністю купецького стану. Однак у відсотковому вимірі місто впевнено тримало першість за кількістю євреїв-купців, де їх налічувалося 91,8 % [4, 26–27]. Протягом першої половини XIX століття саме Бердичів був найбільшим центром оптової торгівлі, пік розвитку якої припав якраз на середину XIX століття [22, 113]. Крім цього, саме в Бердичеві й Одесі протягом першої половини XIX ст., а, власне, до 60-х рр. включно був сконцентрований основний банківський капітал як за кількістю, так і за розмірами в банкірських домах (банках) [3, 116]. Бурний економічний розвиток міста як торгівельного центру відбувався шаленими темпами і не втрачав своїх позицій у майбутні роки, коли зросли інші торгово-промислові осередки, серед яких Харків, Житомир, Київ і, особливо, Одеса [4, 24; 8, 135-136, 143].

Крім знаменитих літніх ярмарок, знаковим місцем бердичівського простору був Маріїнський костюл Кармелітського монастиря (1634 р.), творіння архітектора Я. де Вітта, і розписів В. Фредеріче, – шедевр українського барокового стилю XVI–XVIII ст., у якому зберігався святий образ Бердичівської Божої матері – Kresowa Hetmanka (коронований 16 липня 1756 р. [29, 218; 2, 28]), заступниця на дорогу, на щастя, на оборону, культ якої на Правобережжі цінував дуже високо [35, 52]. Формуванню міфу Бердичева сприяла потужна робота найбільшої друкарні Правобережжя – Drukarnia WW. OO. Karmelitow Bosych Fortecy

Nayswietszej Maryi Panny (1760–1840 pp.), вплив якої на цивілізаційний простір мав не тільки загальноукраїнське значення, але й грав провідну роль у всьому католицькому світі. Про унікальність монастирської бібліотеки свідчать знайдені тут А. Галензовським „Записки яничара” [11, 5].

Упливовими науковими та освітніанськими центрами міста були школа босих кармелітів [16, 4-6], де, зокрема, вчилися майбутні письменники Г. Ржевуський та Ф. Г. Духінський, і школа Волсея, де студіював М. Чайковський. Із кінця XVIII ст. у Бердичеві існувало артистичне життя: до 16 липня 1756 р. належать перші відомості про театралізовані урочистості в Бердичівському костьолі босих кармелітів на честь коронації чудотворного образу бердичівської Божої матері.

У XIX ст. Бердичів у Європі вже мав строкату славу „міста чудес”. „Столиця польських євреїв”, – писав А. Яловицький [38, 140]. „Знаменита та багата столиця польських євреїв”, – підсилює Ф. Ковальський [13, 162]. „Торгівельний Єрусалим Русі”, – згадував М. Чайковський [31, 22]. Польська мова фіксує: „Koniarz jak berdyczowscy Śydzi” або „Rejwach, jakby rabin berdyczowski zajechał”, чи „Targuje się jak przekupka berdyczowska” [40, 74-75]. Навколо Бердичева завжди зароджувалися, множилися, поширювалися численні легенди, міфи, чутки, чудесні та неймовірні розповіді [25]. Ім’я бердичівського фінансового короля Гальперіна потрапляє навіть у твори О. де Бальзака! [27, 42, 44]. А в польській мові функціонує вираз: „Bogaty jak berdyczowski bankir” [40, 74-75]. Місто примхливо об’єднувало в собі дві могутні культури: польську та єврейську, католицьку й іудейську з найбільш ортодоксальною її формою – хасидизмом. Бердичів був осередком східноєвропейської торгівлі, а разом із нею – різноманітних примхливих європейських впливів. „Нам хотілось з’їздити у Бердичів, – говорить один із доповідачів Товариства історії і старожитностей – місце в тутешній стороні видатне завдяки його ярмарці, монастирю та торгівлі: це польський Париж. Якщо молодий чоловік не був у Бердичеві, то він сто відсотків у великому світі втрачає” [26, 252].

Серед вагомих факторів, що сприяли утворенню урбаністичного міфу, крім, природно, економічного, стало формування саме в Бердичеві та просування звідси суспільної течії, що отримала назву балагульщина [21]. Бердичівські балагули – це епатажна поведінка шляхетської молоді середнього достатку, яка сформувалась у повітовому місті в середині тридцятих рр. XIX ст., а вже до середини сорокових років охопила всю Правобережну Україну. Ватажком балагулів уважався Антоній Шашкевич – досить талановитий співак і поет-аматор [5, 574; 23, 67-79; 30, 200-204].

Балагули одягались у стилі бердичівських єврейських кучерів, наслідували манери князя Юзефа Понятовського, його легендарну поведінку й розваги у своїх маєтках у 1779–1805 рр. Визивна, задирлива поведінка балагулів характеризувалася демонстративною неповагою до освіти, відмовою від громадської служби, порушенням етичних норм і пристойностей. Заохочувалася груба демонстрація фізичної сили перед іншими людьми. Серед провідних забав балагулів були полювання на вовків сам на сам, скачки в оголеному вигляді на конях, організація на козацький манер „степових банкетів” [44]. Знамениті Бердичівські ярмарки завжди супроводжувалися гучними витівками балагулів, балами та картярськими іграми. Резонанс бердичівської балагульщини в Україні був дуже сильним. Це знайшло свої емоційні рецепції в тогочасній мемуаристичній літературі, варто лише згадати „Спогади. Мемуари” про бердичівський ярмарок Францішека Ковальського, Т. Бобровського „Мемуари”, нариси Теофіла Букара „Бердичівські ярмарки”, роман Юзефа Коженювського „Kollokacja”, Юзефа Дзежковського „Балагули. Декілька рис із сучасного життя. В’їзд до Бердичева” або „Змішування понять Яроша Бейли” А. Filipowicza (Г. Олізар) etc. Гострій критиці бердичівське балагульство було піддане в комедії К. Гейнча „Тогочасна молодь”. Збереглася навіть літературна легенда про те, як цей твір був сприйнятий бердичівськими балагулами: вони пообстригали собі вуса й бороди та послали в подарунок авторові. Однак К. Гейнч не виявив здивування такою „увагою”, набив цим волоссям подушку, зробивши на ній відповідний напис (очевидно, „балагули”), і призначив її для свого собаки [1, 99].

Протягом всього XIX ст. місто перебувало у вирії суспільно-політичного життя. Мабуть, не випадково, що саме в Бердичеві 1820 р. капітаном уланського полку Францішеком Маєвським та полковником Лаговським було організовано орден тамплієрів, діяльність якого поширювалася на Волинь, Київщину та Поділ [31, 38-39; 47, 14-16; 18, 230]. Тут у січні 1825 р. відбувалися контакти Південного товариства декабристів із Польським таємним патріотичним товариством, майбутнього мемуариста С. Г. Волконського з Петром Мошинським. Відвідати Бердичів мріяв О. С. Грибоєдов [6, 587; 17, 466; 10, 141], але до цього часу не відомо, відбулася ця подорож чи ні. 7 травня 1863 р. в Бердичеві організовано повстанський загін із декількох сотень добровольців під командуванням вісімдесятирічного Платона Крижанівського [28, 485-486; 502]. До повстанців приєднався загін із семи десятків озброєних кінників, яких привели Владислав Падлевський та Леон Чеконський. У подальшому В. Падлевського було заарештовано і 9 листопада 1863 р. розстріляно в Києві [36, 67-68].

Про патріотичне піднесення, викликане співом патріотичного гімну А. Фелінського в бердичівському костьолі, згадує Є. Івановський: „У давніх польських провінціях було набагато суворіше просування (російського – В. Є.) уряду, ніж у Королівстві польському; тому публічний спів у Бердичеві „*Boże, coś Polskę*” був дивовижним, надто неосяжним, щоб у це повірити. Народна польська пісня, проспівана в бердичівському костьолі, справила невимовне враження; від поділів краю це був перший польський, такий сміливий і очевидний виступ. У перший раз тоді я почув цю пісню, і сміло та голосно виголошував ім'я – Польща – перед російським урядом, який панував з таким жахом і залякуванням, ще й примушував до мовчання” [37, 510].

Із Бердичевом пов'язані життя та творчість багатьох провідних літераторів України XVII–XVIII ст., серед яких мемуарист, поет та перекладач К. С. Завіша (1666–1721); історик, драматург, перекладач, проповідник Ю. А. Залуський (1702–1774); київський єпископ, письменник К. І. Солтик (1715–1788), крім інших творів, автор „*Anioła z obronną ręką to jest prześwietnego Wojewodztwa Kijowskiego wprowadzającego korony od Ojca św. Benedykta XIV... na ukoronowanie obrazu Najśw. Panny Marii do kościoła OO. Karmelitow Bosych konwentu berdyczowskiego relacja*” (Б. м. в., 1752). Г. А. Каспарович (1717–1785) присвятив кармелітському монастирю декілька книг, серед яких „*Korona dwunastą gwiazdami ozdobiona... w cudownym obrazie Jej Berdyczowskim u WW. OO. Karmelitow Bosych...*” (Berdyczow, 1768), „*Oboz uszykowany wojsk niebieskich... przy cudownym i ukoronowanym obrazie Jej w fortacy Berdyczowskiej...*” (Berdyczow, 1769), „*Monarchini Nieba i Ziemi Najświętsza Maria Panna w cudowym i ukoronowanym obrazie w fortacy Berdyczowskiej...*” (Berdyczow, 1769). Тут служили історик, викладач теології та філософії Г. Тжешневський (друга половина XVIII ст.), автор знакового дослідження історії та чудес чудотворного образу Бердичівської Божої матері [12, 349-350] „*Ozdoba i obrona ukraińskich krajow, przecudowna w berdyczowskim obrazie Maria watykańskimi koronami od Benedykta XIV papieża z pobożnej hojności własnym jego kosztem sporządzonymi, przez ręce... Kajetana Ignacego Sołtyka, na ten czas kijowskiego biskupa... w roku 1756, dnia 16 miesiąca lipca ukoronowana*” (Т. 1–2. Berdyczow, 1767), відомий католицький письменник і релігійний діяч Б. Котфіцький (пом. 1781) [9, 113-116], письменник та перекладач на польську „*Руської правди*” та „*Слово о полку Ігоревім*” [41, 73-74] І. Б. Раковецький (1783–1839).

У першій половині XIX ст. для польськомовних мешканців Правобережжя Бердичів набуває сакрального значення. Сюди, як до Кастанського джерела, з'їжджаються письменники зі всього краю. Т. Бобровський, Д. Ф. Борковський, Т. Букар, К. Гейнч, К. Глинський, М. Гославський, С. Гошинський, М. Грабовський, А. К. Гроза, С. В. Гроза, Ю. Дзежковський, М. Єзерський, А. Єловицький, Т. Заборовський, Б. Залеський, Є. Івановський, К. Качковський, І. Клімашевський, Ф. Ковальський, Ю. І. Крашевський, Ю. Коженювський, А. Креховецький, А. Мальчевський, А. Марцінковський, Я. Потоцький, Адам Плуг, Г. Пузиніна з Гюнтеров, А. В. Ржевуський, Г. Ржевуський, Г. Олізар, Т. А. Олізаровський, С. Осташевський, А. Пжездецький, Вл. Словацький, Т. Падура, В. К. Ходзкевич, М. Чайковський та багато інших шукають тут

спілкування та сюжетів для своїх творів, звіряють позиції й уточнюють погляди, узгоджують плани та намічають дії.

Бердичів став значущим містом у життєдіяльності О. де Бальзака. Шлях із Парижа до Верхівні тривав вісім днів. Пересівши в Бердичеві в єврейську будку, письменник добрався до Верхівні. Його спогади про місто зберігає „Подорож до Польщі” [27, 39-48]. 14 березня 1850 р. в бердичівському костьолі св. Варвари відбулося вінчання О. де Бальзака та Е. Ганської [7, 262, 300]. Єврейський Бердичів та „полохливого ізраеліта” [20, 104-105] згадував професор Крістоф Дитріх Роммель, коли відвідав місто в 1812 р. під час подорожі до Харкова. Єврейська домінанта в супроводі міфу Бердичева – невід’ємна складова урбаністичного міфу.

Здається, що сама історія знушається з міста. Споконвічно і до 1844 р. Бердичів уходив до складу Волинського воєводства / губернії, після цієї дати – підпорядкований Київській! Місто, що лежить у 40 км від центру Волинської губернії, за нового розподілу опиняється більш ніж за півтори сотні кілометрів від Києва?!! Онуфрієвську та Успенську ярмарки, які, власне, й зробили той самий легендарний Бердичів, у 1856 р. примусово переводять до Києва [19, 206]... Як не дивно, але Бердичів так і не отримав Магдебурзького права, хоча, мабуть, найбільш його заслуговував серед усіх населених пунктів Правобережжя! Навіть знамениті бердичівські видання кармелітської друкарні отримують згодом негативні оцінки: „Серед того політичного хаосу літератури майже не існувало; численні панегірики, привітальні вірші, переклади французьких морально-етичних романів, визначена частина творів пієтичних, – це все становить зацікавленість для бібліографа, – тогочасні видання у наших провінціях, які виходили в Бердичеві, Луцьку і, навіть, у Махновці, але жодне не представляє цінності для потреб народу та цивілізації” [42, 182]. Уже може здатися закономірним, що саме під час онуфріївського бердичівського ярмарку рознеслася звістка про лист від 21 лютого 1843 р. М. Грабовського до Ю. Струтинського [46, 197-205; 43, 699-709], ад’ютанту Подільського та Волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, що отримав в історії літератури назву „справа слов’янина” і який став безславним початком кінця петербурзької котерії. Невипадково, що до цього часу невідомо, де ж народився Юзеф Теодор Конрад Коженювський, у майбутньому – видатний англійський письменник Джозеф Конрад. Серед можливих місць його народження називають Бердичів [15, 556; 45, 228], а також с. Терехове Бердичівського району та Житомир [24, 8; 39, 20-22; 14, 77-85]. Цікаво, що власне рецепції костьолу Босих бернардинів чи кармелітської школи в польськомовній мемуаристичній літературі поодинокі та вкрай уривчасті. Тепер уже не дивує, чому знаменитий образ Бердичівської Божої матері коронують тричі!

Складовою бердичівського міфу є невпорядкованість, безпам’ятність і, нарешті, спонтанність та заплутаність. Бердичів постає як місто з невизначеною приналежністю, без адміністративної прив’язки, об’єкти якого кочують самі по собі, з розмитим вектором руху, без власної символіки. Здається, все або слугує для підсилення цього міфу, або підкорюється магії його сили. Карнавалізація Бердичева затьмарює все, що є його периферійним оточенням, рве всі зв’язки з навколишнім простором. Яскраво, містко, колоритно ця бердичівська „плутанина” передана в записаній З. Доленгою-Ходаковським на початку XIX ст. пісеньці:

W Berdyczowie na jarmarku

Przedawali pannę w garku.

Za grosz wiele, za dwa mało,

Za trzy kupi pannę całą [32: 265: № 186].

Дивлячись на поступ Бердичева, треба визнати, що міф живе своїм особливим життям, витісняючи на периферію все, що так чи інакше втручалось або могло втрутитись у його єство, міф поглинає і перемелює все, що потрапляє в коловорот його простору. Метафори „єврейська столиця” і „польський Париж” – шати, які репрезентують міфологічну екзотику найвідомішого й „найскандальнішого” міста правобережної України.

„Pisuj do mnie na Berdyczow”, „Pisuj na Berdyczow”, „Pisuj acpan na Berdyczow”, „Bywaj zdrowa i pisz do mnie na Berdyczow drobnymi literami”, „Pisz na Berdyczow drobnym charakterem” [40, 74-75] – деякі з численних варіантів уперше зафіксованої ще у 1819 р. та відомої й донині

польської поговірки, що вкарбована в художні тексти творів Ю. Словацького („Bieniowski”), Ю. І. Крашевського („OstroŹnie z ogniem”, „Trapezologion”), Л. Штирмера („Światła i cienie”) та багатьох інших. „Пиши на Бердичів” означало: все, справа закінчилась, пиши в нікуди, лист пропаде, не дійде, продовжувати робити справу не варто. „Pisuj do mnie na Berdyczow”, – кінець справи, кінець простору, далі нічого немає...

Якщо умовно погодитися з тим, що класицистична трагедія А. Фелінського „потребувала” королівського палацу („Барбара Радзівіл”), готицький роман Я. Потоцького – напівзруйнованого монастиря чи фортеці („Рукопис, знайдений у Сарагоссі”), романтика „обирає” сільський краєвид (Г. Олізар „Пілігримки”) або українського лірника (Т. Падура „Лірник”), то мемуаристична література Правобережжя – Кременець, Овруч та Бердичів, серед яких міф останнього був найпотужнішим. Освоєний простір польськомовної літератури досить консервативно-тенденційний. Він містить мало рефлексій Київщини чи Поділля, практично відсутнє в ньому Королівство польське, і практично не відчувається потреби в більш віддалених топосах, як, наприклад, петербурзький, московський, віленський чи варшавський.

Хронотоп правобережного письменництва замкнутий сам на себе, самодостатній і самовизначений. У відображенні правобережного простору більше вгадується раціоналізм XVIII ст., ніж екзотичність романтизму XIX. Із точки зору правобережного письменника саме Волинь мала більше цивілізаційних переваг, насамперед своєю гармонічною та змістовною визначеністю, тому реальний об’єкт волинського простору в мемуаристичній літературі досить скоро редукується до певної одиниці понятійної системи і, нарешті, набуває міфологічного значення. Так, міф Кременця уособлює освіченість і світськість Правобережжя з могутнім підтекстом як центр розуму. Міф Овруча – уособлення гармонії, порядку та зразок старошляхетської культури – душа та серце правобережного поляка. Зовсім інша структура міфу Бердичева, який персоніфікує місто-бедлам, марнотратство, пусті розваги, метушню й розбещення: гендлярський та балагульський етикет. Кременець і Бердичів – два протилежні полюси та настрої Правобережжя із серцем в Овручі. Образи цих міст є складовими частинами узагальненого міфу краю зі своїм репертуаром героїв, зі своєю легендою, що анімує велику й величну, але чітко окреслену локальну культуру з усіма необхідними „ролями-амплуа”. Однак трохи осторонь і дещо відчужено від цього процесу відбувається потужна трансформація шляхетського дому-маєтку з місця звичайного проживання у місце-символ шляхетської резиденції як периферійного центру локальної цивілізації, міфу, що активно формувався, але так і не визрів.

Література

1. Абрамович П., Гнатюк В. Ще про Гейнча (Гінча). Бібліо- та біографічні нотатки // За сто літ: Матеріали з громад. й літ. життя України XIX–XX ст. – Т. 25. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 99–102.
2. Бенігнус Йосип Ванат. Санктуарій Матері Божої Шкаплерної у Бердичеві. – Краків: Вид-во Отців Кармелітів Босих, 1998. – 57 с.
3. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – Т. 1. – О., 1931. – 186 с.
4. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3 (468). – Трав. – черв. – С. 16–41.
5. Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения: Дис. ... док-ра филолог. наук. – [Б. м. в.], 1937. – 677 с. Машинопись.
6. Грибоедов А. С. Письмо В. Ф. Одоевскому от 10 июня 1825 г. из Киева // Грибоедов А. С. Сочинения. – М.: Художеств. лит., 1956. – 799 с.
7. Гросман Л. Бальзак в России // Лит. наследство. – Т. 31–32. – М.: Изд-во АН СССР, 1937. – С. 149–372.
8. Гурий І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1962. – 205–210 с.
9. Єршов В. „Золотий вік” друкарства у Бердичеві // Волинь-Житомирщина: Історико-філолог. зб. з регіон. пробл. – № 1. – Житомир, 1997. – С. 111–116.
10. Живов М. Адам Мицкевич. Жизнь и творчество. – М.: Художеств. лит., 1956. – 592 с.

11. Записки янычара написаны Константином Михайловичем из Остролицы / Введ., пер. и коммент. А. И. Рогова. Сер. „Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы”.— М.: Наука, 1978.— 136 с.
12. Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми.— Л.: Ін-т українознав., 2002.— 520 с.
13. Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок / Пер. П. Белоуса // Волинь-Житомирщина: Історико-філолог. зб. з регіон. проб.— № 13.— Житомир, 2005.— С. 162–176.
14. Костриця М. Ю. Постаті землі Бердичівської: Історико-краєзнав. нариси.— Т. 2.— Житомир: Видавець М. Косенко, 2005.— 240 с.
15. Лозинський І. М. Конрад Джозеф // Укр. літ. енцикл.: В 5 т.— Т. 2.— К.: УРЕ ім. М. Бажана, 1990.— 576 с.
16. Молчанівський Т. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник.— Х.: ДВОУ вид-во „Пролетар”, 1931.— 51 с.
17. Нечкина М. В. А. С. Грибоедов и декабристы.— М.: Изд-во АН СССР, 1951.— 624 с.
18. Павлюк В. В. Польський визвольний рух кінця XVIII — першої третини XIX ст. // Історія міст і сіл Великої Волині. / Наук. зб. за ред. М. Ю. Костриця.— Ч. 1.— Житомир: ПП. М. Г. Косенко, 2002.— С. 227–231.
19. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— Біла Церква: О. Пшонковский, 2005.— 642 с.
20. Роммель К. Д. фон. Спогади про моє життя та мій час.— Х.: Майдан, 2001.— 236 с.
21. Слово балагула (wałagula) походить від ідеш balagulet — „власник возу, підводи”, має декілька значень: 1) назва дорожньої підводи, на якій їздили євреї; 2) єврей кучер, візник; 3) у південно-західному краї: народник із польських поміщиків 1830–1850 рр.: Слов. укр. мови / Упоряд. Б. Д. Грінченко.— Т. 1: А.— Ж.— К., 1907.— С. 23; див. також: Етимолог. слов. укр. мови: У 7 т.— Т. 1: А—Г.— К.: Наук. думка, 1982.— С. 123. „Na Wołyniu zaś i Podoluwałagula to rozklekotany wozek Śydowski;... swojsty ruch wśród młodzieży szlacheckiej na terenie Ukrainy, Podola i Wołynia;... Centrum jej stanowił Berdyczow z okolicą”: Seńkiw I. Biuletyn Polsko-Ukraiński // Tygodnik Ilustrowany.— № 46 (185).— 1936.— S. 474–475.
22. Субботин А. П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г.— Вып. 2.— СПб, 1890.— 240 с.
23. Українською музою натхнені. Польські поети, які писали українською мовою.— К.: Рад. письм., 1971.— С. 186 с.
24. Урнов Д. М. Джозеф Конрад.— М.: Наука, 1977.— 128 с.
25. М. Чайковський у гавенді „Старо-Кияни. 1809” пише навіть про те, що під час бердичівського ярмарку можна було купити зброю для повстанського загону: Czajkowski M. Piśma.— Т. III. Powieści kozackie. Gawędy.— Lipsk, 1863.— S. 141.
26. Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете / Поврем. изд. под заведыванием О. М. Бодянского.— Кн. 3.— М., 1869.
27. Balzak. i wstępem opatrzył T. Źeleński.— Warszawa, (Б. м. в.)— 112 s.
28. Bobrowski T. Pamiętnik mojego Śycia. Wspomnienia wieku dojrzałego / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz.— Т. 2.— Warszawa: PIW, 1979.— 667 s.
29. Bolesław z Ukrainy. Kościół berdyczowski oo. karmelitów // Tygodnik ilustrowany.— № 115.— 1861.
30. Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 200–204.
31. Chudzikowska J. Dziwne Śycie Saduka Paszy. O Michale Czajkovskim.— Warszawa: PAN, 1971.— 600 s.
32. Dołęga Chodakowski Z. Śpiewy słowiańskie pod strzechą wiejską zebrane.— Warszawa, 1973.— 168 s.
33. Chołoniewski St. Obrazy z galerji Śycia mojego. — Lwow, 1890.— 104 s.
34. Dunin-Karwicki J. Ze starego autoramentu.— Warszawa, 1899.— 283 s.
35. Grabowski M. Stanica hulajpolska.— Т. IV.— Wilno, 1841.— 162 s.

36. Gunter W. Ojciec i syn // Pamiętnik Kijowski.– T. 2.– Londyn, 1963.– S. 67–72.
37. Helenijusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych.– T. 2.– Krakow, 1876.– 644 s.
38. Jełowicki A. Moje wspomnienia.– Instytut wydawniczy: Pax, 1970.– 434 s.
39. Najder Z. życie Conrada-Korzeniowskiego.– T. 1.– Warszawa: PIN, 1980.– 441 s.
40. Nowa księga przysłów i wyrażenia przysłowiowych polskich.– T. 1. A– J.– Warszawa, 1969.– 881 s.
41. Obrębska-Jabłońska A. Wstęp // Słowo o wyprawie Igora.– Warszawa, 1954.– 175 s.
42. Pamiętniki dk. E.M. Gallego (1816–1893) // Przegląd Naukowy.– T. XII.– № 8.– Sierpień.– 1913.– S. 165–195.
43. Rolle M. żywot polityczny M.Grabowskiego // Przewodnik Naukowy I Lieracki.– Lwow, 1908.– S. 699–709;
44. Див.: Dzierzkowski J. Bałaguly. Kilka rysow z Źycia dziesiejszego. Wjazd do Berdyczowa // Dzinnyk mod paryskich.– № 4.– 1842; Czaplewicz E. Kresowe bałaguly // Przegląd humanistyczny.– № 1.– 1992.– S. 43–58; Ułaszyn H. Kontrakty Kijowski. Szkis historyczno-obyczajowy. 1798–1898.– Petersburg, 1900.– S. 60; Франко І. „Король балагулів” Антін Шашкевич і його українські вірші // Записки Наук. т-ва ім. Т. Шевченка.– Т. 57.– Л., 1904.– С. 1–34; Lipiński W. Szlachta na Ukrainie.– Krakow, 1909.– S. 63; Гнатюк В. Я. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) // Ювіл. зб. на честь М. Грушевського: Наук. зб. Всеукр. акад. наук.– Кн. II.– К., 1928.– С. 272–289; Єфремов С. Історія українського письменства.– К.: Феміна, 1995.– С. 317; Єршов В. О. Чуднівський з'їзд польських письменників. До історії організації і розпаду Волинсько-Литовської котерії // Україн. націон. ідея: історія і сучасність / Наук. зб. відп. ред. М. Ю. Костиця.– Житомир: Журфонд, 1997.– С. 90.
45. The Cambridge Biographical Encyclopedia.– Cambridge: University press, 1994.
46. Wiśniowski T. Pansławizm czyli wszechsłowiańszczyzna // Pamiętnik Towarystwa Demokratycznego.– T. III.– ParyŜ, 1843.– S. 197–205.
47. Wronski A. Powstanie listopadowe na Wołyniu i Ukrainie.– Warszawa, 1993.– 235 s.